

ԿՈՒԴԱՄԱ ԻՐՆ ԶԱԱՖԱՐ

**ՀԱՐԿԱՄԱՏՑԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ
(ՔԻՏԱՐ ԱՆ-ԽԱՐԱԶ ՈՒԱ ՍԻՆԱԱՏ ԱՆ-ՔԻՏԱՐԱ)**

**ՀԱՏՎԱԾ ԱՐՈՒ-Լ-ՖԱՐԱԶԻ ԿՈՒԴԱՄԱ ԻՐՆ ԶԱԱՖԱՐ
ԲԱՂԴԱԴՑԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻ «ՀԱՐԿԱՄԱՏՑԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ
ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ» ԳՐՔԻՑ**

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՄԵԿԵՐՈՐԴ (ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳՐՔԻ), ՈՐԸ
ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄ Է ՓՈՍՏԻՆ (ԴԻՎԱՆ ԱՆ-ԲԱՐԻԴ), ԶԻԵՐԻ
ԿԱՅԱՆՆԵՐԻՆ (ՍԻՔԱՔ) ԵՎ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻՆ
[ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՑ] ԴԵՊԻ ԱՐԵՎԵԼՔ ՈՒ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔ**

էջ 184-185

Ասում է Աբու-լ-Ֆարաջը. փոստին անհրաժեշտ է հատուկ գրասենյակ (դիվան), որը լինի առանձին և նրա պետին պետք է հասնեն ամեն կողմից առաքված նամակները, որպեսզի նա ամեն մեկն իր տեղը ուղարկի, ուր որ հասցեագրված է: Նա պետք է խալիֆային ղեկուցի փոստի [տեղական] պետերի և տեղեկություններ բերող գործակալների նամակների մասին և կամ մանրամասն հաշվետվություններ կայացնի: Նա պարտավոր է հսկել ճանապարհների վրա նշանակված սուրհանդակների պետերի և կնիք դնողների գործերին, հետևել, որ նրանք ստանան օրապահիկ (մթերարածին) և ներկայացուցիչներ նշանակել բոլոր քաղաքներում:

Այս գրասենյակի պետից [հիմնականում] պահանջվում է, որ լինի վստահություն արժանի ինքն իր էությունը և խալիֆայի մոտ, քանզի այդ գրասենյակում չկան այնպիսի գործեր, որոնց համար անհրաժեշտ լինել տաղանդավոր մարդկանց, այլ հարկավոր են վստահություն վայելող ու ղուսպ մարդիկ:

Այս դրասենյակի գործունեությունը վերաբերող կանոնները մտաւորապես նույնն են, ինչ որ մենք արդեն այլոց վերաբերյալ պատմել ենք գործերի կառավարման հարցում: Ինչ վերաբերում է այլ բաներին, ինչպես օրինակ ճանապարհների գործերը, ճանապարհների դիբքը և անցումներն ամբողջ նահանգում, ապա այդ մասին մենք

չենք հիշել: Գրասենյակի պետին անհրաժեշտ է, որ լավատեսողյակ լինի ամեն ինչի, որպեսզի կարիք չունենա ուրիշներին դիմել, և թե խալիֆան հարցնի նրան երբ անհրաժեշտ լինի որեւէ տեղ գնալ, կամ ըստ կարիքի, զորք ուղարկել և կամ այլ դեպքերում, որոնց համար անհրաժեշտ է, որ լավ իմանա ճանապարհները, բոլոր տվյալները նրա մոտ պատրաստ լինեն, ճշգրիտ գրանցված և նա ստիպված չլինի միայն վերջին պահին գործը հետապնդել և հարցուփորձ անել:

Դրա համար այժմ մեզ անհրաժեշտ է պատմել այդ բոլորի մասին, թվարկել վայրերի անունները, հիշատակել կայանները (մանաղիլ)¹, մղոնների, փարսախներ² քանակը և նկարագրել կայանների վիճակը, ջրի դրուծյունը, ճանապարհների դժվար, կամ հեշտ լինելը, բնակելի լինելը և այլ հատկանիշներ:

Կսկսենք խկարագրելով՝ այն ճանապարհը, որով ընթանում են Ոսղաղուծյան քաղաքից (Մադինատ ալ-սալամ, Բաղդադ) Մեքքա, քանզի դա ուխտագնացության կարևորագույն վայրն է և Ալլահի հնագույն տունը: Ավարտելուց հետո կսկսենք պատմել հետագա ճանապարհի մասին դեպի Եմեն, ապա՝ բոլոր մերձավորագույն կողմերը, հիշելով անունները:

Էջ 212 - 216

Քանի որ հիշեցինք ճանապարհներն ու ուղիները դեպի Մեքքա և հարակից շրջանները, ինչպես Եմեն և այլն, ապա շարունակենք հիշելով ուղիները դեպի Հյուսիսի նահանգները և հարակից շրջանները:

Առաջինը Ատրպատական գնացող ճանապարհն է: Սինն Սուժայրայից մինչև Դինավար³ հինգ փարսալս է, Դինավարից Ուրբան՝ ինը փարսալս, Ուրբանից Տալլ Վան՝ վեց փարսալս, Տալլ Վանից Սայսար՝ յոթ փարսալս: Սայսարից երկու ճանապարհի է բաժանվում, մեկը դեպի Փայտակարան (Բայլական)⁴ տաս փարսալս է, Փայտակարանից Բարդա՝ ութ փարսալս, իսկ ձմեռվա ճանապարհը, ապա Սայսարից Անդարաթ՝ չորս փարսալս է: Արդաբիլից Փայտակարան հինգ փարսալս է, Փայտակարանից Բարդա՝ վեց փարսալս, Բարդայից Սաբուրխաստ՝ ութ փարսալս: Սաբուրխաստից Մարաղա⁶ յոթ փարսալս է, Մարաղայից Դահլսառական՝ տասնմեկ փարսալս, [Դահլ] Ոսոականից Դավրեժ (Տաբրիզ)⁸ ինը փարսալս, Դավրեժից Մարանդ⁹ քաղաքը՝ տաս փարսալս, Մարաղայից Քուլսարա՝ տաս փարսալս, Քուլսարայից Սարատ¹⁰ տաս փարսալս, Սարատից ալ-Նիր¹¹, հինգ փարսալս, ալ-Նիրից Արդաբիլ՝ հինգ փարսալս, Արդաբիլից Ոսո Բաբաք՝ ութ փարսալս, Ոսո Բաբաքից Բարդանդ՝ վեց փարսալս, Բարդանդից Բիշլար՝ տասներկու փարսալս, Արդաբիլից Մուղան¹², չորս փարսալս:

Եթե մեկը կամենում է Նարիզից գնալ Բարդա և ապա Տփղիս, Լր-կու փարսալս է, Տփղիսից Զաքարուան¹³ վեց փարսալս, Զաքարուանից Նարիդ՝ չորս փարսալս, Նարիզից Ուրմիա՝ չորս փարսալս, Ուրմիայից Սալմասա՝ վեց փարսալս, Մարանդից ալ-Ջուր՝ չորս փարսալս, Զուրից Ուոյ՝ վեց փարսալս:

Իսկ ով կամենա Հասնել Հայաստան այս ճանապարհով, ապա Մարանդից ալ-Սուրա Վաղիի (Հովտի)¹⁴ վրայով տաս փարսալս է, Վաղիից Նախճավան (Նաչաուա)՝ տաս փարսալս, Նախճավանից Դվին (Դարիլ)՝ քսան փարսալս:

Ով կամենա Վարդանակերտից (Վարսան) Հասնել Պարտավ (Բարդաա), ապա Պարտավից Կուժամ Երեք փարսալս է, ապա մինչև Փայտակարան՝ յոթ փարսալս, Հետո Պարտավ՝ Երեք փարսալս:

Այժմ ցույց տանք ճանապարհը Նաղաղուծյան քաղաքից (Բաղդադ) մինչև Մաղրիր և նրա նահանգները: Սկսենք Հյուսիսից՝ մեր թողած տեղից, որպեսզի լրացնենք արևելքից Հյուսիս գնացող ճանապարհներին (ցուցակը) . [...]:

Մոսուլից Բալադ քաղաքը յոթ փարսալս է, Բալադից Բահինասա՝ յոթ փարսալս, Բահինասայից Բարկաիդ՝ վեց փարսալս, Բարկաիդից Ադարմա՝ վեց փարսալս, Ադարմայից Տալլ Ֆարուդա՝ Երեք փարսալս, Տալլ Ֆարուդայից Մծբին՝ չորս փարսալս: Մծբինից Երկու ճանապարհ է բաժանվում, մեկը աջակողմյան է՝ դեպի Հյուսիս և անցնում է մեր վերոհիշյալ ճանապարհների մոտով, իսկ մյուսը՝ Հասնում է Մաղրիրի կողմերը:

Վերցնենք աջակողմյան ճանապարհը. Մծբինից մինչև Դարա¹⁵ Հինգ փարսալս է, Դարայից Քաֆարտուսա՝ յոթ փարսալս, Քաֆարտուսայից Կասր Բանի Նազի՝ յոթ փարսալս, Կասր Բանի Նազիից Ամիդ՝ յոթ փարսալս, Ամիդից Նփրկերտ (Մայաֆարիկին) աջ կողմում՝ Հինգ փարսալս, Նփրկերտից Արզն, որը նույնպես Հայաստանին սահմանակից քաղաք է՝ յոթ փարսալս:

Ամիդից Ռակկա դեպի ձախ (Հյուսիս) մինչև Շիմչաթ, Ռումի սահմանային ամրությունների մոտ, յոթ փարսալս է, Շիմչաթից Տալլ Զաուֆար Հինգ փարսալս է, Տալլ Զաուֆարից Զուրնան, որը չեն գյուղ է բազմաթիվ չուկաներով՝ վեց փարսալս: Զուրնանից Բամակդա, որն ունի չուկա, սակայն բնակիչները քիչ են՝ Հինգ փարսալս, Բամակդայից Զուլլաբ, որը բարգավաճ գյուղ է մի գետի վրա՝ յոթ փարսալս, Զուլլաբից Եղեսիա (Ռուհա), որը հռոմեաների քաղաք է մի լեռան ստորոտում՝ չորս փարսալս, Եղեսիայից Նառան քաղաքը՝ չորս փարսալս, Նառանից Տալլ Մահրա՝ չորս փարսալս, Տալլ Մահրայից Բաջարուան՝ յոթ փարսալս, Բաջարուանից Ռակկա՝ Երեք փարսալս:

Ինչ վերաբերում է Ռակկայից Սահմանային գոտի (Սուղուր) ըն-

Թացող ճանսպարհին, ապա Ռակկայից Այն ալ-Ռումիյա վեց փարսալս է, Այն ալ-Ռումիյայից Տալլ Արդա՝ յոթ փարսալս, Տալլ Արդայից Մարուջ՝ յոթ փարսալս, Սարուջից սլ-Մաղնիյա՝ վեց փարսալս, Մաղնիյայից Ասմոսատ (Սումայսաթ), որը Եփրատի վրա է Ասորիքի կողմը՝ վեց փարսալս, Սամոսատից Հիսն Մանսուր¹⁶, որը սահմանային ամրություն է քարե պարսպով՝ վեց փարսալս, Հիսն Մանսուրից դժվարանցանելի կիրճերով մինչև Մալաթիա, որը նույնպես սահմանային ամրություն է՝ տաս փարսալս, Մալաթիայից Կամալս (Բամալս) կոչված քաղաքը, որը նույնպես սահմանային ամրություն է, սակայն թշնամին տիրացել է նրան՝ չորս փարսալս: Դեպի ձախ ճանապարհն ընթանում է դեպի Ջապետրա¹⁷, որը նույնպես թշնամին նվաճել է՝ տաս փարսալս, Ջապետրայից Հաղաս¹⁸, նույնպես սահմանային ամրություն թշնամու դիմաց՝ չորս փարսալս, Հաղասից Մարաչ սահմանային ամրությունը, որից այն կողմ կան միայն թշնամու կառուցվածքներ:

ԼՂ 227

Արևելքի ճանապարհների կայանները Ջարայից այն կողմ.

[.....] Զինջանից Մարաղա [ձիերի] տասնմեկ կայան (սիքքա), Մարաղայից Միանաջ՝ երկու կայան, Միանաջից Արդարիլ՝ տասնմեկ կայան, Արդարիլից Վարդանակերտ, որն Ատրպատական նահանգի վերջին կայանն է՝ տասնմեկ կայան, Վարդանակերտից մինչև Պարտավ քաղաքը՝ ութ կայան, Պարտավից Մանսուրա¹⁹ չորս կայան, Պարտավից Մուտավաքքիլիյա²⁰ քաղաքը՝ վեց կայան, Մուտավաքքիլիյա քաղաքից Տփղիս՝ տաս կայան, Պարտավից Դարրանդ՝ տասնհինգ կայան, Պարտավից Դվին՝ ինը կայան:

ԼՂ 228 - 229

Ճանապարհը Մծբինից Արդն²¹ և Ուլաթ²².

Մծբինից Արզն քաղաքը [ձիերի] տասնմեկ կայան է, Բաղևադից²³ Ուլաթ՝ չորս կայան:

Ճանապարհը Քաֆարտուսայից մինչև Շիմչաթ. Քաֆարտուսայից Ամիդ յոթ կայան է, Ամիդից Տալլ Ջաուֆար՝ երկու կայան, Տալլ Ջաուֆարից Շիմչաթ՝ վեց կայան, Շիմչաթից Կարնո քաղաք՝ երկու կայան:

Հիսն [Մասլամայից] մինչև միջադետքյան սահմանային ամրություններ (ալ-սուդուր ալ-ջազարիյա) Ոսոռանի ու Եղեսիայի վրայով. Հիսնից Ոսոռան երեք կայան է, Ոսոռանից Եղեսիա՝ երկու կայան, Եղեսիայից Սամոսատ՝ երկու կայան:

Մանրիջից Ասորիքի սահմանային ամրությունները (ալ-սուղուր ալ-շամիյա) ընթացող ճանապարհի [ձիերի], կայանները. Հալեքից Կիննասրին՝ ինը կայան, Կիննասրինից Անտիոք՝ չորս կայան, Անտիոքից Ալեքսանդրեկ՝ չորս կայան, Ալեքսանդրեկից Մամեստիա՝ յոթ կայան, Ադանայից Տարսոն՝ Հինդ կայան, Մամեստիայից Անազարրա՝ երկու կայան:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՄԱՍ (ՄԱՆՁԻԼԱ)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼԽԻՑ [ՀԱՏՎԱԾ] ԲՆԱԿԵԼԻ ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԵՐԸ

էջ 230

[...]* Մի մասը վերագրվում է Պարսից (Ֆարս) երկրին և կոչվում է Բալադ ալ-Ջամիայն, որը գտնվում է Բալխ գետի²⁴ և Ատրպատականի ու Հայաստանի հեռավոր մասերի միջև, մինչև Եփրատ ու Կազիսիյա²⁵:

Այս առաջին իկլիմը կոչվում է Մերոյն (Մարայիս), որը Եթովպիայի քաղաքն է: Իսկ երկրորդ իկլիմը [...], որը կոչվում է Ասուան²⁶, գտնվում է Բաջա երկրի սահմանի վրա, Եգիպտոսի հողում, երրորդ իկլիմը [...], որը կոչվում է Եգիպտոսի իկլիմ, չորրորդ իկլիմը [...], որը կոչվում է Անթարսուս, հինգերորդ իկլիմը, որը կոչվում է Հոռոս (Ռուդիշ), վեցերորդ իկլիմը, որը կոչվում է Պոնտոս (Բունթուս), քանզի նրա գիծը Պոնտոսի ծովի մեջտեղն է ընկնում²⁷:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼԽԻՑ [ՀԱՏՎԱԾ] ԼԵՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Իսկ Հինգերորդ իկլիմում կա քսանինը լեռ, որոնցից են Մեծ Մասիսը (ալ-Հարիս) և Փոքր Մասիսը (ալ-Հուայրաս): Նրանց երկարությունն է երեսուներեք մղոն: Ապա Մոսուլի ու Շահրզուրի միջև ընկած լեռը, որի երկարությունն է երկու հարյուր քառասունհինգ մղոն, ինչպես նաև այս լեռան ու Մեծ Մասիսի և Փոքր Մասիսի հետ կապված լեռը, մինչև այն տեղը, ուր առնչվում է Կազուինի Հետ, մոտենում է Ռույանին²⁸ և երկարությունն է երկու հարյուր մղոն:

* Այս Հատվածում բաղմանկետերը ձեռագրում պակասող տեղերն են ցույց տալիս:

**ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼԽԻՑ [ՀԱՏՎԱԾ]
ԳԵՏՏԵՐԻ ԱՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՈՒ ՃԱՀՃՈՒՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Հինգերորդ իկլիմում քսանհինգ դևտ կա, որոնցից է Տիդրիսը (Դիջ-յա), սկսում է երկարություն վաթսուներեք աստիճան և մեկ մասնիկից ու յայնություն ճան երեսուներեք աստիճանից, հոսում է դեպի հարավ [...]

Իսկ վեցերորդ իկլիմում քսանվեց դևտ կա, որոնցից է Եփրատը: Նա բխում է Ռումի երկրում մի ակունքից, անցնում է Մասֆինա կոչված լեռան հենց կողքով, ապա թեքվում է և անցնում մոտավորապես չորս հարյուր հիսուն մղոն, հոսում դեպի հարավ և մտնում Իսլամի երկիրը Սղերդի (Սիրիդ)²⁹, Մալաթիայի և Շիմշաթի արանքով: Անցնում է Հանձիթ (Հանդիթ) քաղաքով, ապա հոսում է արևմուտք հասնելով Սամոսատ քաղաքը, նրա միջնաբերդի կողքով գնում է արևմուտք, մինչև հասնում Զիսր Մանբիջ [...]

**ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ
ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ,
ՆՐԱ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՈՒ ՀԱՐԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Էջ 234

Երբ ասում ենք արևելք կամ արևմուտք, հյուսիս կամ հարավ, ապա այս ամեն անվանումները հարաբերական են, ինչպես օրինակ Եգիպտոսը, որ մենք համարում են արևմուտք, Անդալուսում (Իսպանիա) գտնվող մարդկանց համար արևելք է: Նույն ձևով Ոորասանը մեզ համար արևելք է, իսկ Զինաստանի համար արևմուտք:

Ուստի պետք է կլակետ ընտրենք մեկ կենտրոն, որպեսզի որոշենք երկրների դիրքը այդ կետի նկատմամբ: Իսլամի թագավորության համար այդ կենտրոնը Իրաքն է, որն այդպիսին է ոչ միայն այսօր, այլև պարսիկներն էլ այդպես էին համարում և այն կոչել էին Դիլ Իրան-շահը (Իրանի սիրտը):

Էջ 236

Սկսենք հաշվելով Սավադի³⁰ հարկը, ըստ այն դրությամբ, որ նա ունի մեր ժամանակ, նկատի առնելով 204 հիջրի (819-820) թվականը, այսինքն հնագույնը, որի համար գոյություն ունեն հաշիվներ մայրաքաղաքի դիվաններում, քանզի դիվանները վառվեցին խռովության ժամանակ Ամինի օրոք, որը հայտնի է Իբն Զուբայդա անվամբ և դա 183 հիջրի թվականն է:

Քանի որ նկարագրեցինք Սավազի վիճակը և նրա նահանգների, ապա շարունակենք դեպի Ահուազ³¹, որն արեւելքից հաջորդում է Սավադին[...]

Ատրպատականի (Ադարբայջան) գավառներն են Արդաբիլը, Մա-
րանդը, Ջաբարուանը, Վարդանակերտը և նրա մայրաքաղաքն է
Պարտավ քաղաքը: Ատրպատականի միջին հարկն է չորս միլիոն
հինգ հարյուր հազար դիրհամ:

Քանի որ վերահասու եղանք Արեւելքի (Մաշրիկ) նահանգների վի-
ճակին, ապա վերադառնանք Արեւմուտքի (Մաղրիբ) նահանգները:
Նրանցից առաջինը Եփրատի կողմից Տիբրիտն է ու Թիրհանը, Սինն
ու Բավազիջը և նրանց հարկը միջին հաշվով յոթ միլիոն դիրհամ է:
Ապա հաջորդում են Մոսուլն ու նրա գավառները՝ Շահրզուրը, Սամ-
դանն ու Դարարադը Մոսուլի գավառներից էին նախքան բաժանվե-
լը և նրանց տարեկան հարկն է երկու միլիոն յոթ հարյուր հիսուն հա-
զար դիրհամ: Ինչ վերաբերում է բուն Մոսուլի գավառներին, որոնք են
արեւմտյան կողմից Ջազիրա³², Նինվե, Մարջ³³ գավառները, Բաադրա
նահանգը, իսկ արեւելյան կողմից՝ Հադիսան³⁴, Հազ Բահադրան, Մու-
ղիլան, Ջիբտունը, Հինայան, ալ-Սա [...], Դաբուրը և Դասինը, ապա
այս բոլոր գավառների տարեկան հարկը վեց միլիոն երեք հարյուր
հազար դիրհամ է:

Մոսուլի շրջաններին հաջորդում են Հյուսիսում Կարդան և Բա-
զաբդան, որում կա Արաբադ (Ջուդի) լեռը, որի վրա կանգ է առել
Նոյյան տապանը: Նրա երկու կենտրոններն (կասաբա) են Ջազիրան,
որը հայտնի է Իբն Օմար անվամբ և Բասուրինը, ուր մշակվում է և
մակույկներով Իրաք փոխադրվում աղը: Նրա հարկերի միջինն է երեք
միլիոն երկու հարյուր հազար դիրհամ:

Սրան հաջորդում է Դիար Ռաբիան իր գավառներով՝ Բալադ,
Բաարբայա, Մծբին³⁵, Դարա³⁶, Մարդին³⁷, Քաֆրտուսա և մի բլուր,
որը կոչվում է Սինջար³⁸, Ռաս ալ-Այն³⁹ և Ուսբուր⁴⁰: Այս բոլորի հար-
կը, հաշվելով նաև շուկայի հարկը (իհտիսաբատ) չորս միլիոն վեց
հարյուր երեսունհինգ հազար դիրհամ է:

Դիար Ռաբիային հաջորդում են Հյուսիսից Արզն⁴¹ և Նփրկերտ⁴²
(Մայաֆարիկին) գավառները, իսկ նրանց հարկի միջինը չորս միլիոն

Հարյուր Հաղար է: Ապա Հաջորդում է Տարոն⁴³ (Թարուն) գավառը Հայաստանի չրջաններից և նրա տիրոջ Հարկն է տարեկան Հարյուր Հաղար դիրհնմ:

Սրա ետևից դեպի Հյուսիս գտնվում է Հայաստան երկիրը, որի գավառներն են Վիրբը (Ջուրգան), Դվինը (Դարիլ), Բարդանդը⁴⁴, Շիրակ Տայքը (Սիրաջ Թայրը), Ապահունիքը (Բաջունայս), Արճեշը, Ուլաթը, Սիսականը, Առանը, Կարնո քաղաքը, Վասպուրականը (Բասֆուռաջան), իսկ նրա մայրաքաղաքն է Նախճավանը: Նրա միջին Հարկն է ղրամով չորս միլիոն դիրհնմ:

Ապա Դիար Մուղարի արևմտյան գավառները՝ Եղևսիան (Ռուհա), Ոսոանը, Սարուջը, Մուգայրարը, Բալիսը, Տալլ Մաուզանը, Ռարիատ Բանի Տամիմը, Կարիատ ալ-Ֆուրատը (Եփրատի գյուղերը), Շաթի ալ-Ֆուրատը (Եփրատի ափը), Մազիհ Օմար, իսկ Եփրատի արևմտյան կողմում՝ Հանին և ալ-Մարին: Դիար Մուղարի միջին Հարկը վեց միլիոն դիրհնմ է:

ԼՂ 249 - 252

Ահա այն նահանգները, որոնք Իսլամի տիրակալության տակ են:

Այն Հարկային գումարները, որոնք ցույց տվեցինք, ղրանց միջինն են: Մենք նկատի չենք առել մեր օրերում տարրեր չրջաններում տեղի ունեցած բարձրացումներն ու իջեցումները, քանզի ղրանք կառավարիչների թուլության ու անփութության հետևանք են: Այսպես է ամենուրեք, ուր մերժում են Հարկը վճարել:

Հարկերի ընդհանուր քանակը, որ մենք գումարելով ենք ստանում, ընթերցողին հասկանալի գարձնելու համար. հետևյալն է. ոսկով չորս միլիոն ինը Հարյուր քսան Հազար դինար, որը լինում է արծաթով, եթե ղինարը տասնհինգ դիրհնմ Հաշվենք՝ յոթանասուներեք միլիոն ութ Հարյուր Հազար դիրհնմ:

Ահա բոլոր Հարկերի ցուցակը ոսկով ու արծաթով.

Սավադ	Հարյուր երեսուն միլիոն երկու Հարյուր Հազար դիրհնմ,
Ահուազ	քսաներեք միլիոն դիրհնմ,
Ֆարս	քսանչորս միլիոն դիրհնմ,
Քիրման	վեց միլիոն դիրհնմ,
Մուլբան	մեկ միլիոն դիրհնմ,
Ապահան	տաս միլիոն հինգ Հարյուր Հազար դիրհնմ,
Սիջիստան	մեկ միլիոն դիրհնմ,
Ուրասան	երեսունյոթ միլիոն դիրհնմ,
Հուլուան	ինը Հարյուր միլիոն դիրհնմ
Մահ ալ-Քուֆա	հինգ միլիոն դիրհնմ,

Մահ ալ-Բասրա
Համադան
Մասաբդան
Միհրիջան Կադակ
Իդարին
Կում և Կասան
Ատրպատական
Ռեյ և Դիմավանդ
Կումիս

Վրկան (Ջուրջան)
Թաթարիստան

Տիբրիս, Թիրհան
Սինն և Բավազիջ
Նահրզուր և Սամղան

Մոսուլի նահանգ
Կարդա և Բազաբդա

Դիար Ռաբիա

Արզն և Նփրկերտ
(Մայաֆարիկին)

Տարոն նահանգ
Հայաստան
Ամիդ
Դիար Մուդար
Եփրատի ճանապարհի
(Թարիկ ալ-Ֆուրատ)
գավառները

Կիննասրին և Ավասիմ
Եմեսսայի (Հիմա) ջունդը
Դամասկոսի ջունդը
Հորդանանի ջունդը
Պաղեստինի ջունդը
Եգիպտոս և Ալեքսանդրիա
Երկու սուրբ քաղաքները
(Մեքքա և Մադինա)

չորս միլիոն ութ հարյուր հազար դիրհեմ,
մեկ միլիոն յոթ հարյուր հազար դիրհեմ,
մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար դիրհեմ,
մեկ միլիոն հարյուր հազար դիրհեմ,
երեք միլիոն ութ հարյուր հազար դիրհեմ,
երեք միլիոն դիրհեմ,
չորս միլիոն հինգ հարյուր հազար դիրհեմ,
քսան միլիոն ութսուն հազար դիրհեմ,
մեկ միլիոն հարյուր հիսուն հազար
դիրհեմ,
չորս միլիոն դիրհեմ,
չորս միլիոն երկու հարյուր ութսուն
հազար յոթ հարյուր դիրհեմ,

ինը հարյուր հազար դիրհեմ,
երկու միլիոն յոթ հարյուր հիսուն հազար
դիրհեմ,
վեց միլիոն երեք հարյուր հազար դիրհեմ,
երեք միլիոն երկու հարյուր հազար
դիրհեմ,
ինը միլիոն վեց հարյուր երեսունհինգ
հազար դիրհեմ,

չորս միլիոն երկու հարյուր
հազար դիրհեմ,
հարյուր հազար դիրհեմ,
չորս միլիոն դիրհեմ,
երկու միլիոն դիրհեմ,
վեց միլիոն դիրհեմ,

երկու միլիոն ինը հարյուր
հազար դիրհեմ,
երեք հարյուր վաթսուն հազար դինար,
երկու հարյուր տասնութ հազար գինար,
հարյուր տաս հազար դինար,
հարյուր ինը հազար դինար
երկու հարյուր հիսունինը հազար դինար,
երկու միլիոն հինգ հարյուր հազար դինար,
հարյուր հազար դինար

Եմեն

Յամամա և Բահրայն

Օման

Վեց Հարյուր Հազար դինար,

Հինգ Հարյուր տաս Հազար դինար,

Երեք Հարյուր Հազար դինար:

Ինչպես նաև մայրաքաղաք՝ Նազադության քաղաքի (Բաղդադի) գիմմի մարդկանց վճարած գլխահարկը (ջիզիա), որը երկու Հարյուր Հազար գիրհն է:

Ասվել է, որ Նոսրուվ Պարվեզը Հաշվել է իր թագավորության եկամուտը, իր իշխանության տասնութ տարում և գտել, որ կանխիկ յոթ Հարյուր քսան Հազար միսկալ ոսկի է, այսինքն արծաթ դրամով վեց Հարյուր միլիոն դիրհն, այն դեպքում, երբ նրա ձեռքում կար այն [երկրները], որոնք Հիշեցինք ու անվանեցինք՝ Սավադը, տարբեր չրջանները, առանց Մադրիբի գավառների, քանզի նրա սահմանն էր մինչև Հիտ, իսկ Մազրիբի վերոհիշյալ գավառները գտնվում էին Հոռոմների ձեռքում:

Ասել է Կուդաման՝ ես Հիշել եմ նահանգներն այն ձևով, ինչպես նրանք եղել են այդ ժամանակ: Դրանց հողերը չեն ավերվել, իսկ բնակիչները չեն վերացել, սակայն նրանց գործերի վերակացուները պետք է ունենան նախ և առաջ աստվածավախություն, լավատեղյակություն, արդարամտություն, բարեպաշտություն, որպեսզի գործերը կանոնավոր ընթանան, կարգապահություն լինի և միայն այս դեպքում եկամուտն այնքան բարձր կլինի, որ բոլորին կգոհացնի:

ԳԼՈՒԽ ՅՈՓԵՐՈՐԴ

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ [ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ] ՄԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ԱՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (ՍՈՒՂՈՒՐ) ԵՎ ՆՐԱՆ ՇՐՋԱՊԱՏՈՂ ԱԶԳԵՐԻ ՈՒ ՑԵՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

էջ 252 - 266

Ազգերն ու ցեղերը, որոնք մահմեդական [պետության] Հակառակ են, չրջապատում են նրա բոլոր կողմերը և ծայրամասային նահանգները: Նրանցից ոմանք մոտիկ են [սալիֆայական] իշխանության նստավայրին, իսկ ուրիշները հեռու են նրանից:

[Իրանի] ցեղային թագավորները (մուլուք ալ-թավաիֆ, Արշակունիներ), որոնց թագավորները էր կոչվում (Ալքսանդր), Հինգ Հարյուր տասնմեկ տարի Հարկ էին վճարում Ռումի (Հոռմի) թագավորին, մինչև որ Պապակի (Բաբաք) որդի Արտաշիրը (Արգաշիր) դաժան և երկար պայքարից հետո ամրապնդեց իր թագավորության ուժերը և մերժեց վճարել այն Հարկը, որ պարսիկները տալիս էին Հոռոմներին:

Ուստի մահմեդականները պետք է առավել զգույշ լինեն Հոռոմնե-

րից. քան բազմատեսակ այլ թշնամիներից: Այս մասին եղել են [Ղուրանի] վկայություններ (այստ), որոնք իմ ասածի ճշմարտացիությունն են ապացուցում, քանզի Ալլահը բարի գործերին զորավիգ է իր զորությունը:

Իսկ քանի որ հոռոմներն այդպիսին են ինչպես ասացի, ապա սահմանային ամրությունների (սուղուր) մասին խոսելիս նախ նրանց երկրի դիմաց ընկած ամրությունների մասին պատմենք:

Այս սահմանային ամրությունների մի մասը ցամաքային է և թշնամու վրա հարձակվում են ցամաքի կողմից, մի մասն էլ ծովային է, ուստի թշնամու վրա հարձակվում են ծովից: Իսկ կան նաև այնպիսիք, ուր այս երկու պայմանները միասին են և թշնամու դեմ արշավանքները կատարվում են ցամաքի ու ծովի վրա:

Ծովային ամրությունների հիմնականում Ասորիքի (Շամ) ու Եգիպտոսի (Միսր) բոլոր ծովափերն են և այդ կողմից միաժամանակ թե՛ ցամաքի, թե՛ ծովի վրա են արշավանքներ կատարվում:

Այսինքն սիրիական (Ասորիքի) կոչված սահմանային ամրությունների հիշատակմամբ: Դրանք են՝ Տարսուսը (Թարսուս), Ադանան, Մամեստիան (Մասսիսա), Անազարբան (Այն Ջարբա), ալ-Քանիսան, ալ-Հարունիյան, Բայասը⁴⁵, Նիկոպոլիսը⁴⁶ (Նիկուբուլիս): Սրա եկամուտը մոտավորապես հարյուր հազար զինար է, որն [ամբողջովին] ծախսվում է նրա բարեկարգման և տարբեր կարիքների, ինչպես դիտարանների, պահակակետերի, լրտեսների, սուրհանդակների և կիրճերի, ծանծաղուտների (անցահուն), բերդերի և այլ նման բաների վերահսկողների համար: Վերոհիշյալ վայրերին որպես կայազոր անհրաժեշտ են թե՛ կանոնավոր զորքեր (ջունդ), թե՛ անկանոն զորքեր, որոնց, ինչպես նաև ծովի ու ցամաքի վրա, ամառային ու ձմեռային արշավանքների ծախսերի գումարը տարեկան մոտավորապես երկու հարյուր հազար զինար է, իսկ երբեմն հասնում է երեք հարյուր հազար զինարի:

Թշնամու երկրի այն նահանգները, որոնք սահմանների դիմաց են և ցամաքից սահմանակից, հետևյալներն են՝ Կապադոկիան (Կաբադիկ) և նրա մոտ՝ Անատոլիդոն⁴⁷ (Նաթլիկ), իսկ ծովի կողմից՝ Սելեկիան⁴⁸ (Սալուկիյա):

Այս սահմանային ամրությունների գոտու ետևում կա Ավասիմ նահանգը և մահմեդական պետության նրան հարող այլ շրջաններ: Կոչվում է Ավասիմ⁴⁹, քանզի նրա ամեն մի մասը զորավիգ (ասիմ, հոգն. ավասիմ) է և օժանդակում ու օգնում է սահմանային ամրություններին զորահավաքի ժամանակ, քանի որ այստեղ են հավաքվում Անտիոքի, Ջումայի և Կուրուսի⁵⁰ ռազմիկները:

Այս (Ասորիքի) սահմանային ամրություններից դեպի Հյուսիս գտնվում են միջագետքյան ամրությունները (ալ-սուղուր ալ-ջազա-

րիյա)⁵¹ և այստեղ առաջինը որ սահմանակից է Ասորիքի ամրությունների գոտուն, Մարաշն է, ապա Հաղաս ամրությունը (սաղը): Նախկինում Ջապետրան (Զիրաթրա) է ևղել սահմանային ամենամոտիկ ամրությունը, սակայն Մուտասիմ (Լսալիֆայի) օրոք կործանվել է [Հոռոմների ձեռքով]: Վերջինս (Մուտասիմը) թշնամու երկրում Հաղթանակ տանելուց և նշանավոր Ամորիոնը (Ամմուրիյա)⁵² նվաճելուց Հետո, վերադարձին Ջապետրայի և նրան մոտիկ տեղում կառուցեց մի քանի բերդեր, որպեսզի փոխարինեն: Դրանք են Թարարջի կոչված բերդը, Հուսայնիյա կոչվածը, Բանի-լ-Մումինը, Իրն Ռահուն կոչվածը: Ապա այս բերդերին Հաջորդում են Քեսուն (Քայսուն)⁵³, Հիսն Մանսուր, Շիմչաթ և Մալաթիա ամրությունները: Վերջինս թշնամու դեմ Հարձակման Համար ամենահարմար բերդն է, քանզի մյուսներից ամեն մեկն իր և թշնամու միջև ունի որևէ կիրճ կամ արգելք, իսկ Մալաթիան, որպես ամրություն թշնամու դիմացն է նույն հողում:

Այս ամրությունների դիմաց դտնվում են Ռումի կողմից Խարսիանոն, (Նարչանա)⁵⁴ և Խաղտիք⁵⁵ (Նալդիա) նահանգները:

Այդ ժամանակ զրանց (Սահմանային ամրությունների) և Հայազգի Մլխհին (Մալիհ ալ-Արմանի)⁵⁶ ենթակա Հոռոմների ու Հայերի միջև գտնվող մի քաղաքում ապրում էին մարդիկ, որոնք կոչվում էին Բայալիկա (պավլիկյաններ)⁵⁷: Սրանք Հոռոմ էին, սակայն կրոնական չատ Հարցերում նրանցից (Հոռոմներից) տարբերվում էին: Սրանք մահմեդականների Հետ էին և օգնում էին նրանց արչավանքների ժամանակ և մահմեդականները մեծ օժանդակություն էին ստանում: Սակայն Հանկարծ Հեռացան այդ վայրերից, Սահմանային ամրությունների գոտու մարդկանց (զորքի) վատ վերաբերմունքի և նրանց նկատմամբ [պետություն] Հոգատարություն (ուշադրություն) պակասի պատճառով: Նրանք ցրվեցին երկրում և նրանց տեղում բնակություն Հաստատեցին վերոհիշյալ Հայերը, որոնք անառիկ ամրոցներ կառուցեցին: Սրանց թիվն ավելանում է և նրանք մեղ մեծ չարիք ու վնաս են պատճառում:

Այս ամրությունների (Միջագետքի) և Մալաթիայի Հասույթը յոթթանասուն Հազար դինար է, որից տեղական կարիքների Համար ծախսվում է քառասուն Հազար դինար, իսկ մնացորդը լինում է երեսուն Հազար դինար: Սակայն կառավարիչների ու անկանոն զորքի Համար կարիք է լինում տալ առնվազն Հարյուր քսան Հազար դինար ևս, որն ավելացվում է վերոհիշյալ մնացորդին, երբեմն նույնիսկ Հարյուր յոթանասուն Հազար դինար և այսպիսով դումարը դառնում է երկու Հարյուր Հազար դինար, բացի արչավանքների Հատուկ ծախսերից, որոնք ժամանակին են կատարվում ըստ զորքի թվի:

Այս սահմանային ամրությունները միջին են կոչվում և այստեղից

էին դուրս գալիս արշավանքները և հենց որ արշավանքի կարիք էր զգացվում, ապա ծախսները տրվում էին ըստ մասնակիցների թվի: Այս ամրություններին օժանդակող շրջաններն են Տլուքը (Դուլուք)⁵⁸, Ռաաբանը⁵⁹ և Մանբիջը:

Այս ամրությունների աջ կողմում դեպի հյուսիս հաջորդում են Բաքրյան (Դիարբաքրյան) կոչված ամրությունները, որոնք են Սամոսատը (Սումայսաթ), Հանին, Մալքինը և բերդերը ինչպես Զամահը, Հաուրանը, Բիլիսը⁶⁰ և ուրիշներ: Ապա հյուսիսում գտնվում է նաև Կարնո քաղաք (Կալիկալա) սահմանային ամրությունը, որը կից է սահմանային ամրությունների գոտուն, սակայն մեկուսի է, քանզի նրա և այդ գոտու միջև մեծ հեռավորություն կա:

Այս սահմանային ամրությունների դիմաց ընկած Ռումի նահանգներն են Արմենիակոնը (Արմինիակ)⁶¹ և Ուղտիքի⁶² մի մասը: Մոտիկ է նաև Պափլագոնիան (Ափլաղունիա)⁶³, որը ձգվում է մինչև Ուզաբաց երկիրը:

Այս սահմանային ամրությունների տարեկան հասույթը մեկ միլիոն երեք հարյուր հազար դիրհեմ է, սակայն բերդերի բարեկարգման, զորքի վարձատրման և այլ նպատակների համար ավելացվում է տարեկան մեկ միլիոն յոթ հարյուր հազար դիրհեմ և այսպիսով ընդհանուր գումարը լինում է երեք միլիոն դիրհեմ:

Ինչ վերաբերում է ծովային սահմանային ամրություններին, ապա դրանք են Եմեսայի ջուռդի ծովափնյա [քաղաքները]՝ Անթարթուս, Բալինիաս, Լաոդիկե⁶⁴, Զաբայա և Հիրյադա, Դամասկոսի ջուռդից են Արական, Տրիպոլին⁶⁵, Բիբլոսը (Ջուբայյ), Բելրուժը, Սիդոնը (Սայդա), Հիսն Սարֆանդը և Աղնունը: Հորդանանի ջուռդի ափերին են Տյուրոսը (Սուր)⁶⁶, Ակրան (Աքբա)⁶⁷, ընդ որում Տյուրոսում կա նավաշինարան: Պաղեստինի (Ֆիլասթին) ջուռդի ափերին են Կեսարիան, Արսուֆը, Հոբբեն (Ցաֆա), Ասկալոնը և Գազան (Ղազգա)⁶⁸, իսկ Եգիպտոսի ափերին են Ռաֆհը, Ֆարման⁶⁹ և Արիշը:

Ասորիքի սահմանային ամրությունների գոտուց, ինչպես նաև Ասորիքից ու Եգիպտոսից արշավի ելնող նավերի թիվը ությունից հարյուր է: Երբ արշավանքի որոշումը տրվում է, դրվում է Եգիպտոսի ու Ասորիքի տերերին (կառավարիչ), որ գործի լծվեն: Պատրաստություններ են տեսնվում Կիպրոս (Կուբրուս) կղզում և հավաքված նավերի ամբողջությունը կոչվում է նավատորմիդ (ուսթուլ), ինչպես ցամաքում հավաքված զորքը կոչվում է բանակ (մուասաբա, ճամբար): Ասորիքի ու Եգիպտոսի բոլոր նավերի հրամանատարն է Ասորիքի սահմանային ամրությունների գոտու տերը (կառավարիչ), իսկ Եգիպտոսից ու Ասորիքից արշավող նավերի ծախսերի գումարը մոտավորապես հարյուր հազար դինար է:

Քանի որ հիշեցինք Ռումի [դիմաց գտնվող] սահմանային ամրու-

Թյունները և նրանց պարագաները, ապա նպատակահարմար է, որ նկարագրենք Ռուսի թագավորության դրուժյունը, ինչքան որ հարկավոր է իմանալ: Նախ և առաջ հիշենք նրանց զորքի դասավորումը: Պատրիկը նրանց մոտ տաս հազարի պես է. ամեն պատրիկի հետ կա երկու տուրմարք, ամեն մեկը հինգ հազարի վրա է: Ամեն տուրմարքի հետ հինգ դրունգար (թուրունջար) կա: Դրունգարը հազարի վրա է, ամեն մի դրունգարի հետ հինգ կոմես կա: Կոմեսը երկու հարյուրի վրա է և ամեն կոմեսի հետ հինգ կոմտարք կա: Կոմտարքը քառասունի վրա է, իսկ ամեն կոմտարքի հետ չորս զեկարքոս (զեկուրիոն) կա: Դեկարքոսը տաս հոգու վրա է:

Ինչ վերաբերում է նրանց զորքի թվին, ապա Կոստանդնուպոլսում, որը թագավորի մայրաքաղաքն է, քսանչորս հազար զորք կա, որից տասնվեց հազարը հեծելազորն է, իսկ ութ հազարը հետիոտն զորքը: Հեծյալները չորս մասի են բաժանվում, առաջինը՝ Սքուլարներն են, որոնց տերն է մեծ Դոմեստիկոսը, որը միաժամանակ ամբողջ զորքի հրամանատարն է և զորաժողովների պետն է, և նրանց թիվը չորս հազար է: Երկրորդ տեսակը Տաքսիաններն են, որոնք նույնպես չորս հազար ձիավորներ են: Երրորդ տեսակը էքսկուբիտներն են, որոնք պահակազորն են, նրանց հրամանատարը դրունգար է և թիվը չորս հազար է: Չորրորդ տեսակը Սկուտարյաններ են, որոնք թագավորին ընկերակցում են ճանապարհորդության ժամանակ և նրանց թիվը նույնպես չորս հազար է:

Հետիոտն զորքը երկու մասի է բաժանվում, առաջինը կոչվում է Օպտիմատներ [.....] և նրանց թիվը չորս հազար է, իսկ մնացածները կոչվում են Նումերա [...] և որոնց թիվը նույնպես չորս հազար է:

Նահանգների թիվը տասնչորս է, որոնցից երեքը ծոցից այն կողմ են գտնվում, այն ծոցից, որը կտրում է Ռուսի երկիրը [երկու մասի] և հոսում է դեպի Ասորիք և նրա մասին խոսվել է:

Այդ նահանգներից առաջինն է Թաբլան (Թաֆլա), այն երկրամասը, որի մեջ է Կոստանդնուպոլիսը: Նրա սահմաններն են արևելքից՝ վերոհիշյալ ծոցը, հարավից՝ Ասորիքի ծովը, հյուսիսից՝ Ուզարաց ծովը, իսկ արևմուտքում կա մի երկարաձիգ պարիսպ Ասորիքի ծովից մինչև Ուզարաց ծովը, և երկարութունը չորս օրվա քայլելու ճանապարհ է, իսկ Կոստանդնուպոլսից՝ երկու օրվա քայլելու ճանապարհ:

Հաջորդ նահանգը կոչվում է Թրակիա (Տարակիա), որի սահմաններն են արևելքից՝ վերոհիշյալ պարիսպը, հարավից՝ Մակեդոնիա նահանգը, արևմուտքից՝ Բուրջանը (բուլղար), իսկ հյուսիսից՝ Ուզարաց ծովը: Սրա երկարութունն է տասնմեկ օրվա քայլելու ճանապարհ, իսկ լայնութունը Ուզարաց ծովից մինչև Մակեդոնիա, երեք օրվա քայլելու ճանապարհ է: Նրա կառավարիչը կոչվում է ստրատեղոս (խթիրթիկուս) և նրա զորքի թիվը հինգ հազար է:

[Ապա հաջորդում է Մակեդոնիան]

Ծոցից այս կողմ տասնմեկ նահանգ կա: Նախ Պափլագոնիան է, որի գործը տաս հազար հոգուց է բաղկացած:

Դեպի արևմուտք գտնվում է Օպտիմատոնը և այս բառի արարենքն մեկնությունը ականջ ու աչք է. քանդի այս նահանգը Ռումի երկրի կենտրոնն է, իսկ ժողովուրդը կովի վարժ չէ. քանի որ մահմեդականների ու այլոց արչավանքները նրանց չեն հասնում: Սրա արևմտյան սահմանն է ծոցը, Հյուսիսայինը՝ Ոսղարաց ծովը, արևելյանը՝ Պափլագոնիա նահանգը, հարավայինը՝ Օպսիկիոնը (Աբսիկ): Նրա գործը չորս հազար հոգուց է բաղկացած:

Օպտիմատոնին հաջորդում է Օպսիկիոնը, որի արևմտյան սահմանն է ծոցը, Հյուսիսայինը՝ Օպտիմատոնը, հարավայինը՝ Թրակեսիոնը: Նրա գործի թիվն է վեց հազար մարդ:

Օպսիկիոնից Հևտո գալիս է Թրակեսիոնը (Թարկասիս), որի սահմաններն են արևմտյան կողմից՝ ծոցը, Հյուսիսային կողմից՝ Օպսիկիոնը, արևելյան կողմից՝ Անատոլիկոնը, հարավային կողմից՝ Ասորիքի ծովը: Նրա գործի թիվն է վեց հազար մարդ:

Սրան հաջորդում է Անատոլիկոնը և այս բառի իմաստն է արևելյան: Ռումի ամենամեծ նահանգն է: Նրա սահմաններն են արևմուտքից՝ Օպսիկիոնը, հարավային կողմից՝ Սելեկիան, Ասորիքի ծովի մոտ, արևելքից՝ Կապադովկիան, իսկ Հյուսիսից՝ Բուկկլարները (Բուկուլլար): Նրա գործի թիվն է տասնհինգ հազար մարդ: Նրանում է Ամորիոնը, որը նվաճել է Մուտասիմը:

Ապա հաջորդում է Սելեկիա նահանգը, Ասորիքի ափին, որը նրա հարավային սահմանն է: Նրա սահմաններն են արևմուտքից՝ Անատոլիկոնը, հարավից՝ ծովը, Հյուսիսից՝ Թրակեսիոնը, արևելքից՝ Տարսոնի մի կիճ Կալամիյայի ու Լամիսի կողմերում: Նրա գործի թիվն է հինգ հազար մարդ:

Նրանից Հևտո Կապադովկիան է, որի սահմանն են կազմում հարավից Տարսոնի, Ադանայի ու Մամեստիայի լեռները, արևմուտքից՝ Սելեկիայի գավառները, Հյուսիսից՝ Անատոլիկոնը, իսկ արևելքից՝ Ուարսիանոնի գավառները: Նրա գործի թիվն է չորս հազար մարդ:

Ապա հաջորդում է Ուարսիանոնը (Ուարչանա), որի սահմանը հարավից Կապադովկիան է, մյուս սահմանը՝ արևելյան Մալաթիայի կիրճերն են: Մի այլ կողմից սահմանակից է Արմենիականների նահանգին, որը Հյուսիսում է գտնվում, մի ուրիշ կողմից էլ Ղրացի է Բուկկլարների նահանգին, որն արևմուտքում է: Նրա գործի թիվը չորս հազար մարդ է:

Հևտո Բուկկլարների նահանգն է, որի սահմանը կից է Անատոլիկոնին ու Օպտիմատոնին, երկրորդը՝ Կապադովկիային, երրորդը՝ Ուարսիանոնին, չորրորդը՝ Արմենիականներին: Նրա գործի թիվը ութ

հազար մարդ է:

Իսկ Արմենիականների նահանգը, ապա նրա մի սահմանը կից է Պափուզոնիային, Երկրորդը՝ Բուկկլարների նահանգին, Երրորդը՝ Նարսիանոնին և չորրորդը՝ Նաղախ նահանգին ու Նազարաց ծովին: Նրա ղորքի թիվը չորս հազար է:

Վերջապես Նաղախ (Նալդիա) նահանգը, որի մի կողմը Հայաստան երկիրն է, երկրորդ կողմը՝ Նազարաց ծովը, երրորդ կողմը՝ Արմենիականները, և չորրորդ կողմը՝ նույնպես Արմենիականների նահանգը: Նրա զորքը չորս հազար է:

Այսպիսով մեր նշած տասնմեկ նահանգների ամբողջ զորքը յոթանասուն հազար հոգուց է բաղկացած, նկատի ունենալով նրանց, որ զինվորագրված են հեծյալ ու հետևակ զնդերում, առանց հաշվելու անկանոն զորքեր:

Սրանից հետո կուզենայինք նկարագրել արշավանքի օրերից մի օրինակ, որպեսզի ընթերցողը ճիշտ գաղափար կազմի այդ մասին: Կասենք որ փորձություններից ամենադժվարը, որ սահմանային ամրությունների զուտու փորձառու ընակիչները (սաղրիյուն) գիտեն, դա զարնանային [արշավանքն] է, որը տեղի է ունենում Այար (մայիս) ամսից տաս օր անցած (մայիս 11): Այդ ժամանակ մարդիկ ձիերը զարնան արածացրած են լինում և ձիերը լավ վիճակում են գտնվում: [Ռազմիկները] երեսուն օրով են դնում և դա Այար ամսի մնացած օրերն են ու Հազիրանի (Հունիս) առաջին տաս օրերը: Նրանք Ռումի երկրում առատ արոտավայրեր են գտնում, ուստի նրանց ձիերը երկրորդ զարունն են անցկացնում:

Ապա վերադառնալով նրանք քսանհինգ օր մնում են, որը Հազիրանի մնացած օրերն են ու Տամուզի (Հուլիս) առաջին հինգ օրերը, մինչև որ անասուններն ուժեղանան ու պարարտանան: Հետո ռազմիկները հավաքվում են ամառային արշավանքի և դուրս են դալիս Տամուզից տաս օր անց (Հուլիս 11) և մինչև իրենց վերադարձը մնում են վաթսուներկու օր:

Ինչ վերաբերում է ձմեռային արշավանքներին, ապա փորձված մարդկանցից լսել եմ, որ դա թեկուզ անհրաժեշտ է, սակայն չպետք է շատ առաջ գնալ ու խորանալ և միայն քսան գիշեր ընթանալ, այնպես որ ամեն զինվոր կարողանա իր ձին անհրաժեշտ մթերքով բերնավորել: Դա պետք է տեղի ունենա Սուբաթի (փետրվար) վերջում և ռազմիկները կարող են մնալ Աղար (մարտ) ամսից որոշ օրեր, քանզի այդ ժամանակ թշնամին ու նրա անասունները (գրասուրը) գտնվում են առավել թույլ վիճակում, իսկ նրանց արջառը ավելի շատ է լինում: Ապա մեր [զնդերը] վերադառնում են, որպեսզի ձիերը զարնան արածացնեն:

Արդ, սկսենք նկարագրել [մահմեդական] պետություն այն սահմա-

նային ամրությունները, որոնք ձգվում են դեպի աջ, հյուսիսային կողմերում, ապա վերջում հասնենք Ռումի մյուս սահմանները, որ գտնվում են արևմտյան կողմերում:

Կպատմենք խազարաց սահմանների մասին, որոնք Հայաստանի կողմից են, մինչև որ հասնենք խորեզմի սահմաններին՝ խորասանի կողմից: Կավատի որդի Անուշիրուանը, երբ թագավոր դարձավ, Հայաստանում կառուցեց Շապուրան, Մազքուիթը և Դարբանդ (ալ-Բարու-ալ-Աբուար) քաղաքները: Վերջինս կոչվել է Աբուար (Դռներ), քանզի կառուցված է լեռան կիրճերի վրա և [Անուշիրուանն] այնտեղ բնակեցրեց իր զորքերից մարդկանց, որոնց կոչեց Սիսականցիներ: Բայց քանի որ վախենում էր խազարների հարձակումներից, դրեց նրանց թագավորին խնդրելով խաղաղություն ու հաշտություն և որպեսզի իրար միանան, առաջարկեց իր դստերը հարս տալ բարեկամանալու ու խնամիրանալու համար: Նա ուղարկեց նրան իր կանանցից մեկի որդեգրած մի դստերը, ասելով նրան թե իր դուստրն է: Սաղարացին էլ ուղարկեց նրան իր դստերը: Ապա նրանք Հանդիակցին մի վայրում, որ կոչվում է Բարչալիա և օրերով զբաղվեցին գինարբությով, ամեն մեկը մյուսին մտերմացավ, ցուցաբերելով իր բարյացակամութունն ու հյուրասիրութունը:

Սակայն Անուշիրուանն իր վստահիւններից ու մերձավորներից ոմանց պատվիրեց որ խազարացու ճամբարի մի կողմից հարձակում գործեն ու կրակ գցեն: Առավոտյան վերջինս բողոքեց Անուշիրուանին, իսկ սա երդվեց թե անտեղյակ է: Մի քանի գիշեր անց Անուշիրուանն իր մերձավորներին հրամայեց նույնը կրկնել: Այս անգամ զայրացավ խազարացին, սակայն Անուշիրուանը մեղմ խոսեց, ներողություն խնդրեց և սա լուր: Ապա Անուշիրուանը հրամայեց կրակ գցել իր ճամբարի մի կողմը, որի հետևանքով վառվեցին խոտից ու ծառի ոստերից կառուցված հյուղակները: Առավոտյան Անուշիրուանը բողոքեց խազարացուն թե՝ քո մարդիկ քիչ էր մնում ամբողջ ճամբարս ոչնչացնեին, դու ինձանից վրեժ լուծեցիր: Սա երդվեց թե տեղյակ է: Այն ժամանակ Անուշիրուանն ասաց՝ ով եղբայր, իմ և քո զինվորները դժգոհ են մեր կնքած հաշտությունից, քանզի զրկվեցին մեր իրար դեմ կատարած արշավանքների ժամանակ ձեռք բերած (ավարից)՝ ես վստահ չեմ, որ նրանք չեն կատարի այնպիսի բան, որ մեր սրտերը պղտորի, բարեկամանալուց ու հարազատանալուց հետո և մենք նորեն թշնամանանք խնամիրանալուց ու մտերմանալուց հետո: Ճիշտն այն է, որ ինձ թույլ տաս մի պարիսպ կառուցել իմ և քո միջև, որի վրա դուռ կսարքենք և քեզ մոտ գտնվողներն ինձ մոտ չեն մտնի, եթե չկամենանք: խազարացին համաձայնեց ու վերադարձավ:

Անուշիրուանն սկսեց պարսպի շինարարությունը և այն կառուցեց ծովի կողմից ժայռով ու արճիճով: Լայնությունը դարձրեց երեք հար-

յուր կանգուն և բերեց կպցրեց լեռանը: Ապա հրամայեց նավերով տանել քաբերը և նետել ծովը, այնպես որ ջրի մակերեսին հասնելով պարիսպը շարունակվի երևք մղոն հեռավորութեամբ:

Երբ շինարարութիւնը վերջացրեց, մուտքի տեղում երկաթե դռներ հաստատեց և հարյուր հեծյալ պահակ կարգեց տեղում, մինչդեռ նախապես կարիք ունէր հիսուն հազար զինվորի և [պարսպի] վրան էլ մի պաշտպանական մեքենա (դաբաբա) դրեց:

Այն ժամանակ ասացին խաղարացուն՝ նա քեղ խաբեց, ամուսնացրեց ոչ իր դստերը և պաշտպանվեց քեզանից: Սա ոչ մի հնար չգտավ և այսպիսով վերջ գտան խազարների Հայաստան կատարած արշավանքները, այն բանից հետո, երբ ավերել էին [երկիրը]:

Այստեղից դեպի աջ կան Դելմկաց (Դայլամ), Դեղանի (Զիւան), Բարբի ու Թայլասանի սահմանային ամրութիւնները: Կազուինի ընդդէմ պարսկերեն կոչվում էր Քաշուին, որը նշանակում է երեացող սահման: Նրա և Դելումքի (Դայլամ) միջև կա մի լեռ, ուր Պարսից [Թաղավորութիւնը] ունէր ձիավոր ռազմիկների ջոկատ, որն այնտեղ ամրացված էր որպես կայազոր և ետ էր մղում դելմիկներին, երբ իրենց միջև պայմանագիր չէր լինում: Նրանք այդ վայրը պաշտպանում էին նրանց (դելմիկների) ավազակութիւնից:

[Դաշտաբին] բաժանված է եղել Ռեյի ու Համադանի միջև, ուստի մի մասը կոչվել է Ռազի (Ռեյի) և մյուս մասը՝ Համադանի: Իսլամի նվաճման սկզբնական շրջանում մահմեդականների հարձակումներն սկսում էին Դաշտաբիից ու Աբհարից: Վերջինս մի բերդ է, որի մասին ասել են, թէ Ոսորովներից (արքաներից) մեկն է կառուցել, մի վայրում, ուր բազում ակունքներ կան: Դելմիկների դրութիւնը մնում է անկայուն, քանզի ոչ կանոնավոր օրէնք (չարիատ) ունեն, ոչ կայուն իշխանութիւն: Նվաճումից հետո շատ անգամ խախտել են հպատակութեան [պայմանը] և անհավատ դարձել: Մեր օրերում ունեն զգվելի բարքեր՝ երկխաներին սպանում են, մզկիթներում կանանց հետ անառակութիւն գործում, հրաժարվում աղոթքից և մահմեդական կրօնական պարտականութիւններից:

Մեծ սահմանային ամրութիւններից (սուղուր) է Թուրքաց [դեմ] սահմանային ամրութիւնը: Վրկանա երկրից այն կողմ նրանք ունեն մի անապատ, որից դուրս են գալիս հարձակման: Տեղի բնակիչները աղյուսե պարիսպ էին կառուցել նրանց ասպատակութիւններից պաշտպանվելու համար, սակայն Թուրքերը հաղթեցին և այդ հողը նվաճեց նրանց Թազավորը, որը կոչվում է Սուլ: Ապա եկան նվաճեցին մահմեդականները (արաբները):

Թուրքերի մեծ մասն ապրում է այն սահմանային ամրութիւնների գոտում (սուղուր), որը Ոորասանում է և կոչվում է Նուշաջան և գտնվում է Սամարկանդի ետեւում, նրա արեւելյան կողմում, մոտավորա-

պես վաթսուս փարսախ (ֆարսախ) դեպի Շաշ ու Ֆարդանա: Սա մահմեդականների առաջին ամբողջություններից (մասալիհ) է խարախների (խարախիյա) դեմ Քայմաքի կողմնորոշում: Այս սահմանային ամբողջությունից մինչև Տաղազղուր քաղաքը քառասունհինգ օրվա քայլերու ճանապարհ է անապատներում, ուր կան աղբյուրներ, ապա քսան օրվա ճանապարհ՝ արոտավայրեր, ապա քսանհինգ օր՝ գյուղեր: Այդ գյուղերի բնակչության մեծամասնությունը ղրաղաշտական է. կան նաև Հերձվածողներ (ղանադիկա): Տաղազղուր քաղաքի մոտ կա մի լիճ, չուրջը գյուղերով ու շեն տարածություններ: Ունի տասներկու երկաթե դուռ և բոլորը պահպանում են թուրքերը, որոնց մոտ տիրապետող է Հերձվածությունը (ղանդակա): Վերին Նուշաջանի ու Շաշ քաղաքի միջև քառասուն օրվա ճանապարհ է կարավանների համար, իսկ արագ ընթացողի համար՝ երեսուն օրվա: Վերին Նուշաջանը բաղկացած է չորս մեծ և հինգ փոքր քաղաքներից: Նուշաջանի ռազմիկները տեղավորված են մեկ քաղաքում, լճի ափին և նրանք քսան հազար ռազմիկ են դիվանով հաստատված: Թուրքերի մեջ չկան նրանցից ավելի զորեղները և նրանք տասն են խարախների հարյուրի նկատմամբ: Լիճը, որի վրա գտնվում է Տաղազղուր քաղաքը, Հեռվից շրջապատված է լեռներով:

Սամարկանդից այն կողմ, և ինչպես ասվեց, նրանից վաթսուհինգ փարսախ հեռավորության վրա գտնվող Ստորին Նուշաջանի գլխավոր քաղաք Թաբադից դեպի ձախ գտնվում է Քայմաք երկիրը: Նրա և Թարազի միջև ութսուս օրվա ճանապարհ է ընդարձակ անապատներում ու տափաստաններում, որտեղ արոտավայրեր ու աղբյուրներ կան: Մահմեդականները քիչ են արշավում թուրքերի դեմ մարզարկի այն խոսքի պատճառով, թե՛ թողնեցե թուրքերին, եթե ձեզ հանգիստ են թողնում: Սակայն մենք հիշատակեցինք նրանց երկիրը և նրա վիճակը, քանի որ նախապես խոստացել էինք հիշատակել մահմեդական թագավորությունը՝ շրջապատող ու նրան թշնամի ազգերին (ցեղերին):

Ինչ վերաբերում է Տիբեթին, ապա դա գտնվում է Տաղազղուր երկրից աջ դեպի հարավ: Երկկոտոշավորը (Ալեքսանդր) երբ հաղթեց Հնդկաստանի թագավոր Պորոսին (Ֆուր) ու սպանեց նրան, Հնդկաց երկրում մնաց յոթ ամիս և այնտեղից գործեր ուղարկեց Տիրևա ու Զինաստան: Ուղարկվածներից ոմանք վերադարձան ու հայտնեցին, որ արևելքի բոլոր թագավորները համաձայն են հպատակվել նրան ու հարկ վճարել, քանզի իմացել են նրա հաղթանակը Դարեհ (Դարա) ու Պորոսի՝ Պարսից ու Հնդկաց երկու թագավորների դեմ և նրա արդարությունն ու բարի վարքը: Նա իր վստահիկներից մեկին թողեց Հնդկաստանում երեսուն հազար զորքով, իսկ ինքը գնաց, մինչև հասավ Տիբեթ երկիրը: Ընդառաջ ելավ թագավորը իր թար-

խաններով Հանձնվելու նրան [.....]:

Ալեքսանդրը մնաց նրա (Ձինաց թագավորի) երկրում և կառուցեց մի քաղաք, որը կոչեց քարե աշտարակ (բուրջ ալ-Հիջարա) և այնտեղ նշանակեց Հինգ Հազար պարսիկ ռազմիկներից կայազոր, որի գլխավորը նշանակեց իր ընկերներից մեկին կոչված Նեոկլիդես (Նաուքլիդես) [.....]:

Ապա գնաց տափաստանային թուրքերի մոտ, նվաճեց ու ճնշեց նրանց: Լսեց որ այդ թուրքերից մի խումբ, որը մեծ բազմություն ուներ Հյուսիս արևելյան կողմերում, ապականում է երկիրը: Նա հարցրեց Ձինաց տիրոջը նրանց մասին և սա հայտնեց, որ այնտեղ արջառից ու երկաթից բացի, այլ ավար չի կարելի գտնել և նրանց Հյուսիսից պատում է Կանաչ ծովը, որն անանցանելի է, իսկ արևմուտքից ու հարավից երկինք սյացող լեռները նույնպես անմատչելի ու անանցանելի են: Այդ թուրքերը ոչ մի անցքի ճանապարհ չունեն, բացի մի նեղ կիրճից, պարանի նման և նրանք երկրի այնպիսի անկյունում են գտնվում, որ եթե այդ անցքը փակվի, կմնան ներսում և մարդիկ կազատվեն նրանց չարիքից և երկրից կվերանա նրանց ապականությունը: Ալեքսանդրը համոզվեց Ձինաց տիրոջ ցուցմունքների իրավացիությամբ և փակեց այդ կիրճը և ահա սա այն պարիսպն է, որը նկարագրել է Ալլահը և պատմել Ղուրանում:

Ապա Երկկոտոշավորը վերադարձավ քաղաքների տեր կռապաշտ թուրքերի երկիրը և շարունակելով հասավ Սուդդ երկիրը: Այստեղ կառուցեց Սամարկանդը և Դաբոուսիյա կոչված քաղաքը և Հեռավոր Ալեքսանդրիան, ապա հասավ Բուխարայի հողը և կառուցեց Բուխարա քաղաքը, գնաց Մերվի հողը և կառուցեց համանուն քաղաքը, ինչպես նաև Հերատ և Ջարնաջ քաղաքները: Դուրս եկավ Վրկան (Ջուրջան) և հրամայեց կառուցել Ռեյր, Սպահանը (Խսբահան), Համադանը, մինչև որ վերադարձավ Բաբելոնի (Բաբել) հողը և մնաց տարիներ:

Քանի որ Հիշեցինք արևելքի սահմանային ամրությունները, ապա դառնանք դեպի հարավ ու պատմենք Բաջայի ու Նուբիայի (Նուբա) սահմանային ամրության (սաղը) մասին: Նրա բնակիչները հաշտության դաշինք ունեն բակթ կոչված հարկի վճարման պայմանով: Նրանց և մահմեդականների միջև պատերազմ չկա, իսկ նրանց հաշտության (դաշինքի) մասին կպատմենք յոթերորդ մասում (մանգիլա), որը կհաջորդի այս (վեցերորդ) մասին:

Այժմ Հիշենք արևմուտքի (մաղրիբ) սահմանային ամրությունները (սուդուր), որոնց առաջինը Իֆրիկիան է, որի [մայրաքաղաքը] կոչվում է Կայրուան: Հենց նվաճումից հետո նա կառավարվել է Մրվանյանների⁷⁰ (Օմայանների) ձեռքով և ապա Իրաքի [Աբբասյան] թագավորի կողմից, մինչև որ նրան տիրացավ մեր օրերում Մաղրիբի Ֆա-

Թիմյան] տերը ու անցավ, նվաճեց Բարկան և նրա տերը ևս դարձավ: Իֆրիկիայից այն կողմ կա Թաշիրթ: Երկիրը, որի և Իֆրիկիայի միջև հեռավորությունը երեսուն օրվա ճանապարհ է և գտնվում է Իրադիների⁷¹ պետի ձեռքում, որոնք խարիջիների⁷² մի տեսակն են:

Թաշիրթից այն կողմ, քսանչորս օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա, կա մուտագիլիների երկիրը, ուր իշխում է մի արդար պետ, որի [տոհմի] արդարությունը հորդառատ է և վարքը գովելի և նրանց տիրույթներն են Թանժեն ու նրա գավառները: Մեր օրերում նրա տիրակալը որդին է՝ Մուհամմադ իրն Իգրիս իրն Արդալլահ իրն Հասան իրն Հասանի⁷³: Մուհամմադը հաստատվել է Վորուրիլիս (Վալլիլա) վայրում, որը Թանժերի [նահանգի] վերջին քաղաքն է և այնտեղ էլ մեռավ: Նրա որդին տեղափոխվեց Ֆես և նրանք մինչև օրս այնտեղ են:

Սրանից այն կողմ Անդալուս երկիրն է, որի տիրակալն է Օմայան [խալիֆան] և նրա նստավայրը Կորդովան⁷⁴ (Կուրթուբա) է: Անդալուսը Արևմուտքում (Մադրիդ) է և նրան չրջապատում են երկու ծովերը, որոնց նկարագրությունը տվել ենք:

Վերջացավ Հարկերի ու քարտուղարության մատյանի վեցերորդ մասը (մանգիլա):